

izdavač:
In.Tri d. o. o.

za izdavača:
Ivan Kraljević

recenzenti:
dr. sc. Dušan Dožudić
doc. dr. sc. Tomislav Janović

prijevod:
Ivan Kraljević

stručna redakтура i pogovor hrvatskom izdanju:
izv. prof. dr. sc. Pavel Gregorić

grafičko oblikovanje:
In.Tri d.o.o.

tisak:
Kerschoffset

naklada:
500 primjeraka

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 000955284.

Naslov izvornika: *Kinds of Minds: Towards an Understanding of Consciousness*
Copyright © 1996 by Daniel Dennett

Knjiga je izdana uz potporu Ministarstva znanosti i obrazovanja RH
Zagreb, veljača 2017.
ISBN 978-953-95467-8-4

Daniel C. Dennett

Vrste umova

K RAZUMIJEVANJU SVIJESTI

Preveo s engleskog
Ivan Kraljević

Stručna redakтура i pogovor
Pavel Gregorić

Zagreb, 2017.

kod kuće napravio krletku i ondje ih držao. Na neki način mogli bismo reći da on ptice uvijek "ima", jer ih je stekao. Zar ne?

Teetet: Da.

Sokrat: Ali na drugi način nema nijednu, nego je samo stekao vlast nad njima nakon što ih je stavio u svoj ograđeni prostor, pa ih može uzeti i zadržati kad zaželi, utoliko što uvijek može uhvatiti pticu koju hoće i opet je pustiti. I to može činiti koliko god puta mu drago. (197c1-d2)⁵

Trik je u sljedećem: uzeti pravu pticu kad vam zatreba. Kako to postići? Tehnikom. Gradimo složene sustave mnemoničkih asocijacija—pokazivače, oznake, kanale i ljestve, kuke i lance. Dotjerujemo svoje resurse neprestanim probama i preinakama, pretvarajući naš mozak (i sve povezane periferne uređaje koje steknemo) u veliku strukturiranu mrežu različitih sposobnosti. Do danas nije pronađeno ništa što bi ukazivalo na to da bilo koja druga životinja čini išta tome slično.

⁵ Dennett citira Cornfordov prijevod *Teeteta*. Ovaj odlomak sa starogrčkoga na hrvatski preveo je redaktor. [op. red.]

Poglavlje 6

Naši umovi i drugi umovi

Nakon što je dijete naučilo značenje riječi "zašto" i "zato", postalo je punopravni član ljudskog roda.

—Elaine Morgan, *Podrijetlo djeteta: ljudska evolucija iz nove perspektive*

Naša svijest, njihovi umovi

Um izgleda manje čudesno kad se vidi kako je mogao biti sastavljen od dijelova te kako se i dalje oslanja na te dijelove. Goli ljudski um—bez papira i olovke, bez riječi, uspoređivanja bilježaka, pravljenja skica—ponajprije je nešto što nikada nismo vidjeli. Svaki ljudski um koji ste ikada promotrili—uključujući najposebnije vaš vlastiti um koji promatrate "iznutra"—proizvod je ne samo prirodne selekcije nego i kulturalnog redizajna golemih razmjera. Lako je uvidjeti zašto se um čini čudesnim, ako nismo svjesni svih njegovih sastavnica niti toga kako su one nastale. Svaka sastavnica ima dugu povijest planiranja, ponekad dugu milijarde godina.

Prije negoli je ijedno stvorenje moglo misliti, postojala su stvorenja sa sirovom, nemislećom intencionalnošću, uređaji za puko praćenje i razlikovanje koji nisu imali pojma o tome što rade i zašto. Ali radili su dobro. Ti su uređaji pratili stvari, pouzdano reagirali na njihova vijuganja i zaokrete, uglavnom se držeći cilja i rijetko lutajući dulje vrijeme prije no što se vrte svojoj zadaći. Kroz mnogo dulje vremenske raspone moglo bi se reći da i sami *planovi* tih uređaja nešto prate: ne partnere koji bježe ili plijen, nego nešto apstraktno—slobodno—lebdeća opravdanja vlastitih funkcija. Kako su se mijenjale okolnosti, planovi tih uređaja su se mijenjali odgovarajući na nove uvjete, pri čemu su svoje vlasnike održavali u dobro opremljenom stanju bez da su ih opterećivali razlozima. Ta su stvorenja lovila, ali nisu mislila da love, bježala su, ali nisu mislila da bježe. Imala su sav *know-how* koji im je bio potreban. *Know-how* je vrsta mudrosti, vrsta korisnih informacija, ali nije predstavljeno znanje.

Onda su neka stvorenja počela usavršavati onaj dio njihova okruženja koji je bilo najlakše kontrolirati, stavljajući oznake iznutra i izvana—pre-

bacujući probleme u okolni svijet i tek u druge dijelove mozga. Počeli su izrađivati i koristiti predstave, ali nisu znali da to čine. Nisu ni trebali znati. Hoćemo li ovu vrstu nesvjesnog korištenja predstava nazvati "mišljenjem"? Ako da, onda bismo morali kazati da ta stvorenja jesu mislila, ali nisu znala da misle! Nesvjesno mišljenje—onima koji vole "paradoksalne" formulacije može se svidjeti ovakav način govora, ali mogli bismo preciznije reći da je to bilo *inteligentno, ali nemisleće* ponašanje, jer ono ne samo da nije bilo reflektirano već je bilo takvo da se o njemu nije ni moglo reflektirati.

Mi ljudska bića činimo mnoge inteligentne stvari nemisleći. Peremo zube, vežemo cipele, vozimo automobile, pa čak i odgovaramo na pitanja a da ne mislimo. No, većina tih naših aktivnosti je različita utoliko što mi *možemo* misliti o njima na način na koji druge životinje ne mogu misliti o svojim nemislećim, ali inteligentnim aktivnostima. Doista, mnoge od naših nemislećih aktivnosti, poput vožnje automobila, mogle su postati takvima tek nakon prolaska kroz dugo razdoblje razvijanja plana koje je bilo izričito samosvjesno. Kako se to postiže? Poboljšanja koja ugrađujemo u mozgove kad učimo svoje jezike dopuštaju nam da pregledavamo, opozivamo, uvježbavamo, redizajniramo naše vlastite aktivnosti, pretvarajući naše mozgove u neku vrstu eho-komora u kojima se inače prolazni procesi mogu zadržati i postati samostalnim predmetima. One koji se najdulje održavaju, postajući to utjecajni što se dulje održavaju, nazivamo svjesnim mislima.

Mentalni sadržaji ne postaju svjesni tako što uđu u neku posebnu komoru u mozgu, ili tako što budu preneseni u neki privilegirani i tajanstveni medij, nego tako što pobijede druge mentalne sadržaje u natjecanju za prevlast u kontroli ponašanja, a time i za postizanje dugotrajnih učinaka—ili kao što kažemo navodeći na krivi trag, "ulaskom u pamćenje". A budući da smo razgovorljivi, i da razgovor s nama samima spada među naše najutjecajnije aktivnosti, jedan od najučinkovitijih načina da mentalni sadržaj postane utjecajan jest da dospije na mjesto upravljanja onim dijelovima kontrolnih mehanizama koji koriste jezik.

Uobičajena reakcija na ovu pretpostavku o ljudskoj svijesti je iskrena zbunjenost, izražena više ili manje na sljedeći način: "Pretpostavimo da se svi ti čudni natjecateljski procesi doista odvijaju u mom mozgu, i da su, kao što veliš, svjesni procesi naprosto oni koji pobijede u tim natjecanjima. Kako

ih to čini svjesnima? Što se događa osim njih a što omogućuje da *ja* znam za njih? Jer, na koncu, ono što treba objasniti jest *moja* svijest, onakva kakvu poznajem iz prve ruke!" Takva pitanja pokazuju duboku zbunjenost jer pretpostavljaju da je ono što *vi* jeste zapravo nešto *drugo*, neki kartezijanski *res cogitans* povrh svih ovih moždanih i tjelesnih aktivnosti. Međutim, ono što *vi* jeste naprosto *jest* ta organizacija svih natjecateljskih aktivnosti među mnogim kompetencijama koje je razvilo vaše tijelo. Vi "automatski" znate za stvari koje se događaju u vašem tijelu, jer kad ne biste znali, to ne bi bilo vaše tijelo! (Možete odnijeti tuđe rukavice pogrešno misleći da su to vaše rukavice, ali ne možete potpisati ugovor tuđom rukom pogrešno misleći da je to vaša ruka, niti možete biti shrvani tuđom tugom ili strahom pogrešno misleći da je to vaša tuga ili strah.)

Činovi i događaji o kojima nam možete nešto reći, kao i o razlozima za njih, jesu vaši činovi i događaji jer ste ih vi napravili—i jer su oni napravili vas. Vi naprosto jeste onaj djelatnik o čijem životu možete govoriti. Možete govoriti nama, a možete i sebi. Proces samoopisivanja počinje u najranijem djetinjstvu i od samog početka uključuje velik udio mašte. (Sjetimo se Snoopyja iz stripa *Peanuts* kako sjedi na kućici i razmišlja: "Evo pilotskog asa iz Prvog svjetskog rata, leti u boj.") To se nastavlja kroz život. (Sjetimo se konobara iz Jean-Paula Sartreova razmatranja o "lošoj vjeri" u knjizi *Bitak i ništa*; on je sav upregnut u to da se saživi s opisom sebe kao konobara.) To je ono što *mi* radimo. To je ono što *mi* jesmo.

Jesu li drugi umovi zaista toliko različiti od ljudskih umova? U svrhu jednostavnog eksperimenta, želim da zamislite nešto što, usuđujem se reći, nikad prije niste zamišljali. Molim vas da zamislite, u detalje, čovjeka u bijeloj kuti kako se rukama penje uz konopac držeći crvenu plastičnu kantu u zubima. Jednostavan mentalni zadatak za vas. Može li čimpanza obaviti isti mentalni zadatak? Pitam se. Odabrao sam elemente—čovjeka, konopac, penjanje, kantu, zube—kao poznate objekte u perceptivnom i bihevioralnom svijetu laboratorijske čimpanze. Siguran sam da čimpanza ne samo što može zamijetiti takve stvari, već ih može vidjeti i *kao* čovjeka, konopac, kantu, i tako dalje. U nekom minimalnom smislu, dakle, dopuštam da čimpanza posjeduje *pojam* čovjeka, konopca, kante (ali vjerojatno nema pojmove jastoga, vica, ili odvjetnika). Moje pitanje glasi: što čimpanza

može učiniti sa svojim pojmovima? Tijekom Prvog svjetskog rata, njemački psiholog Wolfgang Köhler izveo je neke poznate eksperimente s čimpanzama kako bi vidio kakve probleme one mogu riješiti mišljenjem: može li čimpanza dokučiti kako da posloži kutije unutar kaveza kako bi došla do banana što vise sa stropa, a koje su previsoko da bi ih dohvatila? Ili može li dokučiti kako da spoji dva štapa u jedan koji će biti dovoljno dugačak da skine hranu? Obično se misli da su Köhlerove čimpanze zaista dokučile ova rješenja, no oni zapravo nisu bile osobito dojmive u akciji; neke su riješile problem tek nakon mnogo, mnogo pokušaja, a drugima se nikad nije upalila žaruljica. Kasnije studije, uključujući i neke sadašnje koje su mnogo suptilnije, još uvijek ne uspijevaju razriješiti ta naizgled jednostavna pitanja o tome što čimpanza može smisliti kad su joj dani svi uvjeti. No, pretpostavimo na trenutak da su Köhlerovi eksperimenti odgovorili na pitanje za koje se najčešće tvrdi da su odgovorili: da čimpanza doista može otkriti rješenje jednostavnog problema ove vrste, pod uvjetom da su elementi rješenja vidljivi i dostupni—raspoloživi za baratanje putem pokušaja i pogrešaka.

Moje pitanje je drugačije: može li čimpanza *prizvati u um* elemente rješenja kad ti elementi nisu prisutni i kad joj ne daju vidljive podsjetnike na sebe? Vježba u kojoj ste sudjelovali bila je izazvana mojom verbalnom sugestijom. Siguran sam da možete isto tako lako davati sugestije sami sebi, a onda prihvaćati te svoje sugestije, na taj način oblikujući mentalne slike koje mogu biti poprilično nove. (To je jedna od stvari koje *mi* znamo o sebi, naime da se svi volimo upustiti u složene maštarije koje su pomno prilagođene našim trenutnim interesima.) Opis funkcioniranja ne-ljudskih umova skiciran u prethodnim poglavljima podrazumijeva da čimpanze ne bi trebale biti sposobne za takve aktivnosti. Moglo bi im se nekako dogoditi da slučajno povežu relevantne pojmove (pojmove njihove vrste), a zatim da im se pažnja usmjeri na neki zanimljivi rezultat polučen sretnom okolnošću, ali slutim da čak i to leži izvan granica pokretljivosti ili okretnosti njihovih resursa.

Ova pitanja o svijesti čimpanza prilično su jednostavna, ali nitko ne zna odgovore na njih—zasad. Do odgovora nije nemoguće doći, ali osmišljavanje odgovarajućih eksperimenata nije lako. Uočite da ta pitanja nisu

od onih koja se mogu rješavati gledajući relativnu veličinu mozga životinje, ili čak procjenjujući njezinu sirove kognitivne sposobnosti (pamćenja, diskriminacijske uspješnosti). U mozgu čimpanze zacijelo ima dovoljno mašinerije da se pohrane sve informacije koje su potrebne kao sirovina za tu vrstu zadaće; pitanje je, međutim, je li ta mašinerija organizirana tako da dopušta tu vrstu upotrebe. (Imate veliki kavez za ptice, s mnogo ptica; možete li ih natjerati da lete u formaciji?) Ono što um čini moćnim—zapravo ono što ga čini svjesnim—nije od čega je napravljen ili koliko je velik, nego što može učiniti. Može li se koncentrirati? Može li ga se omesti? Može li se sjetiti ranijih događaja? Može li pratiti nekoliko različitih stvari odjednom? Koje značajke vlastitih tekućih aktivnosti može primijetiti ili nadzirati?

Kad takva pitanja budu odgovorena znat ćemo sve što treba znati o tim umovima da bismo odgovorili na moralno važna pitanja. Ti odgovori obuhvatit će sve što želimo znati o pojmu svijesti—*osim* o pitanju jesu li u takvih stvorenja, kako je to jedan autor nedavno rekao, “mentalna svjetla ugašena”. Ali to je naprosto loše pitanje—unatoč njegovoj popularnosti. Ne samo da to pitanje nitko od njegovih promicatelja nikada nije definirao, pa čak niti objasnio; takva objašnjenja ili definicije nemaju funkciju. Jer, pretpostavimo da smo doista odgovorili na sva druga pitanja o umu nekog stvorenja, a sada neki filozofi tvrde da još uvijek ne znamo odgovor na to najvažnije pitanje, je li upaljeno mentalno svjetlo—da ili ne? Zašto bi potvrdni ili niječni odgovor uopće bio važan? Dužni su nam odgovor na *to* pitanje, prije no što njihovo pitanje shvatimo ozbiljno.

Ima li pas pojam *mačke*? Da i ne. Bez obzira na to koliko je pseći “pojam” mačke ekstenzionalno blizak vašemu (vi i pas razlikujete iste skupove bića kao mačke i ne-mačke), on se radikalno razlikuje na jedan način: pas ne može razmotriti svoj pojam. On se ne može pitati zna li što su mačke; ne može se pitati jesu li mačke životinje; ne može pokušati razlikovati bit mačke (kako je on razumije) od sporednih svojstava mačke. Pojmovi nisu stvari u psećem svijetu na način na koji mačke to jesu. Ali pojmovi *jesu* stvari u našem svijetu, jer mi imamo jezik. Polarni medvjed ima kompetencije u pogledu snijega na mnogo načina na koje lav nema, tako da u jednom smislu polarni medvjed ima pojam koji lavu nedostaje—pojam snijega. No, nijedan sisavac

koji nema jezik ne može imati pojam snijega na način na koji to možemo mi, jer takav sisavac nema načina da razmotriti snijeg “općenito” ili “u sebi”. Tome nije tako iz trivijalnoga razloga što ne posjeduje (u prirodnom jeziku) *riječ* za snijeg, nego zbog toga što bez prirodnog jezika nema dar da izvuče pojmove iz njihovih umreženih konekcionističkih gnijezda i barata njima. Mi možemo govoriti o implicitnom ili proceduralnom znanju snijega kod polarnog medvjeda (o njegovom *snow-how*), a čak možemo i empirijski istražiti proširenje njegova ugrađenoga pojma snijega, ali onda moramo imati na umu da to nije pojam kojim polarni medvjed može baratati.

“Možda ne može govoriti, ali zasigurno misli!”—jedan od glavnih ciljeva ove knjige je da uzdrma vaše vjerovanje u ovu raširenu reakciju. Možda najveća prepreka u našim pokušajima da razjasnimo pitanje mentalnih kompetencija ne-ljudskih životinja je naša gotovo neodoljiva navika da zamišljamo kako su njihove pametne aktivnosti popraćene strujom reflektivne svijesti *unekoliko* poput naše. To ne znači da mi sada *znamo* da one to ne čine, nego da u ovom ranom dobu naših istraživanja ne smijemo pretpostaviti da one to čine. Na filozofsko i na znanstveno razmišljanje o ovome problemu u velikoj je mjeri utjecao klasični članak filozofa Thomasa Nagela iz 1974. godine *Kako je to biti šišmiš?*. Sam naslov šalje nas na krivi trag, pozivajući nas da zanemarimo mnoštvo različitih načina na koje šišmiši (i druge životinje) mogu izvoditi svoje lukave majstorije a da “to biti” za njih nije nikako. Stvaramo si navodno nepronichnu tajnu ako bezuvjetno pretpostavimo da je Nagelovo pitanje smisljeno, i da znamo što njime pitamo.

Kako je ptici graditi gnijezdo? Ovo pitanje poziva vas da zamislite kako biste vi gradili gnijezdo i potom da pokušate zamisliti detalje te usporedbe. No, budući da izgradnja gnijezda nije nešto što redovito činite, prvo se trebate podsjetiti kako je to za vas činiti nešto poznato. Pa, kako je to za vas vezati cipele? Ponekad obraćate pozornost, a ponekad vaši prsti to čine potpuno nesvjesno, dok vi razmišljate o drugim stvarima. Dakle, možda ptica sanjari—mogli biste pomisliti—ili planira sutrašnje aktivnosti dok izvodi svoje poteze gradnje. Možda, ali pokazatelji kojima do danas raspolazemo zapravo snažno sugeriraju da ptica nije opremljena da bi činila išta takvo. Doista, u ptica vjerojatno nema ničega što bi odgovaralo

razlici koju primjećujete kad obraćate pozornost i kad izvršavate zadatak dok vam je um zaokupljen nečim drugim. Činjenica da vi ne biste mogli sagraditi gnijezdo bez pažljivog razmišljanja i reflektiranja o tome što radite i zašto uopće nije dobar razlog za pretpostavku da kada ptica gradi svoje gnijezdo, ona mora misliti svoje ptičje misli o tome što radi (barem za svoje prvo gnijezdo, prije negoli uvježba tu radnju). Što više doznajemo o tome kako mozgovi funkcioniraju u procesima koji svojim ne-ljudskim vlasnicima polučuju pametne radnje, to manje ti procesi izgledaju kao misli za koje smo nejasno zamišljali da obavljaju taj posao. To ne znači da naše misli nisu procesi koji se događaju u našim mozgovima, ili da naše misli nemaju ključne uloge u upravljanju našim ponašanjem koje obično pretpostavljamo da imaju. Vjerojatno ćemo neke od procesa u našim ljudskim mozgovima s vremenom moći razaznati kao misli koje tako intimno poznajemo, ali ostaje da se vidi ovise li mentalne *kompetencije* bilo koje druge žive vrste o tome imaju li one mentalne živote kao što ih imamo mi.

Bol i patnja: što je važno

Uvijek postoji poznato rješenje za svaki ljudski problem—uredno, uvjerljivo, i pogrešno.

—H. L. Mencken, *Predrasude (druga serija)*

Bilo bi ohrabrujuće da smo došli do kraja naše priče i da možemo reći nešto poput: “I tako vidimo kako iz naših otkrića slijedi da kukci i ribe i gmazovi na koncu ipak nisu osjetilna bića—oni su samo strojevi—ali vodozemci, ptice i sisavci jesu osjetilna ili svjesna bića baš poput nas! I, samo da se zna, ljudski fetus postaje osjetilno biće između petnaestog i šesnaestog tjedna.” Takvo uredno i uvjerljivo rješenje za neke naše ljudske probleme s moralnim odlučivanjem bilo bi veliko olakšanje, ali takva priča još ne može biti ispričana, i nema razloga vjerovati da će biti u budućnosti. Malo je vjerojatno da smo potpuno previdjeli obilježje mentalnog života koje bi bilo ključno za moral, dok se značajke koje smo mi obradili pojavljuju ne samo postupno, nego i nesinkronizirano, nekonzistentno i neujednačeno u evolucijskoj povijesti i u razvoju pojedinih organizama. *Moguće* je, naravno, da će daljnja istraživanja otkriti dotad neutvrdiv sustav sličnosti i razlika koji će nas impresionirati, a onda ćemo po prvi put moći vidjeti

